
OSMANLI ve CUMHURİYETİN DEVLET ANLAYIŞI ÜSTÜNE: BENZERLİKLER ve FARKLILIKLAR

*Kemal H. KARPAT**

Mülakat: Şenay ERAY

Şenay Eray: Kıymetli Hocam, öncelikle mülakat teklifimizi kabul ettiğiniz için çok teşekkür ediyoruz. Muhafazakâr Düşünce Dergisinin “Devlet” konulu özel sayısında Osmanlı’da Devlet Anlayışı ve Türkiye Cumhuriyetine yansımaları çerçevesinde sorularımızı hazırladık. Sorularımıza geçmeden önce bu konuda öncelikle söylemek istediğiniz bir şeyler var mı?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Sorulara başlamadan evvel bir iki ana noktayı belirtmek isterim. Her devletin ve toplumun bir siyasî yönü vardır. Sosyal ve ekonomik yönleri de vardır. Bunlar hepsi birbiriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Ancak modern devlette idareci grupla ülkenin sosyal ve ekonomik kaynaklarını elinde tutanlar arasında çok daha sıkı bir ilişki vardır. Osmanlı klasik dönemiyle değişme dönemleri arasındaki fark biraz da buradan çıkmaktadır. Değişme döneminde devlet, daha doğrusu idareci sınıf, top-

* Prof. Dr., Wisconsin Üniversitesi – İstanbul Şehir Üniversitesi.

lumla daha yakından bağdaşmak, toplumu kontrol etmek ve kendini ona kabul ettirmek için toplumun isteklerine uygun hareket etmek zorunda kalmıştır. Buna çok genel olarak demokrasiye yönelmek de denebilir. Osmanlı Devleti ruhunda eski tipte İslam devleti olarak devam etmekle beraber 19. yüzyılda birçok zamana ve sosyal bünyeye uygun tedbirler alarak, klasik devletler tipinden ayrılmak yolunu tutmuştur. Dediğim gibi temel felsefesi ve düşüncesi klasik İslam devleti olarak kalmıştır. Buna rağmen elitler devleti yaşatmak için reformlara ihtiyaç duymuştur. 19. yüzyıl var olma mücadelesi içinde geçmiştir. Ama aynı zamanda bu reform hareketi eski devlet yapısından ve bir dereceye kadar felsefesinden ayrılarak modern devlet felsefesine ve yapısına yaklaşmayı kaçınılmaz hale sokmuştur. Böylece Osmanlı Müslüman devlet tipi içinde kendi kendine değişme kararı veren ve bu sayede ayakta kalan ve sonra Cumhuriyet'i doğuran tek İslam devletidir. Osmanlı ile Cumhuriyet arasında farklar olduğu kadar çok sıkı ilişkiler ve devamlılık da vardır. Kesiklik, farklılaşma, ayrılma ve devamlılık bir arada yaşamıştır ve yaşamaya devam etmektedir.

Şenay Eray: Osmanlı dönemi Millet Sistemi ve Ayanlar göz önüne alındığında, Osmanlı devlet yapısı için merkezîyet/adem-i merkezîyet ikililiği üzerinden nasıl bir değerlendirme yapabilirsiniz? Ayanlık sisteminin bölgeselci bir yapılanma olduğu söylenebilir mi?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Osmanlı Devleti temelden merkezîyetçi bir devlettir ve sonuna kadar da öyle kalmıştır. 19. yüzyılda federasyon gibi sözler ortaya atılmışsa da bunlar kabul görmemiştir. Yalnız merkezîyetçi devlet deyince o devletin her şeyi kontrol ettiği manasına gelmiyor. Osmanlı'nın idaresinde Eflâk, Boğdan yani Memleketeyn olarak tanınan bölgeler ve Kırım Hanlığı adem-i merkezîyetçilik ile idare edilmektedir.¹ Klasik Osmanlı Devleti güven, savunma, asayiş gibi alanlarda her yere hâkimdi. Fakat Klasik Osmanlı Devleti toplumun kültürüyle, eğitimiyle meşgul olmamıştır. Devlet merkezîyetçi olmakla beraber birçok alanlarda bilhassa insanların, toplumların kültürleriyle, değerleriyle, kişilikleriyle ilgili alanlarda büyük bir serbestliği tanımıştır. Ayanlara gelince, onların

¹ Türk Araştırmaları Merkezi'nin yayınladığı *Ottoman Borderlands* (Osmanlı Sınır Toprakları) isimli kitapta gayri merkezîyette idare edilen bölgeler incelenmiştir.

gerçek manada adem-i merkeziyetçilik talep ettikleri söylenemez. Onlar ancak kendi bölgelerinde söz sahibi olmak bilhassa ekonomik alanda hak sahibi olmak isteyen kişilerdir. Aşağı yukarı 18. yüzyıla kadar ayanlar kadı meclislerinde üye olarak, yani yerel mahkemelerde üye olarak çalışmışlardır. Ayan demek bildiğiniz gibi ileri gelen kimse demektir. Osmanlı Devleti daima bu ayanlar yahut da toplumun ileri gelenleriyle taşra halkını idare etmiştir. Mesela buraya yalnız toprak sahipleri, zenginler girmez aynı zamanda gayrimüslimler de, mesela voyvodalar, kocabaşlar, vardır. Onun gibi toplumu temsil eden başka kimseler vardır. 17. ve 18. yüzyıldan sonra sosyal yapının değişmesiyle ayanların durumu değişmelere uğramıştır. Çünkü eski tımar sistemi çökünce yani devletin araziyi sipahilerin kumandasında işletmekten vazgeçmesinden sonra yeni toprak işletmeleri usulleri ortaya çıkarmıştır. Çiftlik dediğimiz, malikâne dediğimiz usuller ortaya çıkmıştır ki bunlar bilhassa 17 yüzyıldan sonra görmek mümkün... İşte burada ayanlar kasabalarının, şehirlerinin ileri gelenleri olmanın yanında, toprak idaresine sahip yönetici gibi fiilen rol almışlardır. Bu defa devlet ayan vasıtasıyla toprakları dağıtıyor, ayan vasıtasıyla vergileri topluyor ve ayan buradan da bir miktar parayı kendi hissesine alıyor. Aynı zamanda ayan köylüyle ekonomik ve sosyal ilişkilerini daha artırınca etki sahibi oluyor, nüfus sahibi oluyor ve etrafındakileri yani içinde çalıştığı topluluğu etkileyebiliyor. Böylece idarî vazifesi yanında bir de siyasî, sosyal etki sahibi olmaya başlıyor. Nihayet zamanla her yerde olduğu gibi ekonomik güce sahip olan yani büyük toprak parçalarını fiilen kontrol eden ayan, aynı zamanda bu toprakların akıbetini yani mülkiyetini tayin edecek siyasî kararlara da ortak olmak istiyor. Kısacası ayan devletin bir parçası fakat sivil kalarak hak sahibi olmak istiyor. Devletle ayan arasında gerginlik buradan çıkıyor. Merkezî hükümet buna razı olmuyor. Çünkü bu defa ayanla beraber çalışmak, onun isteklerine boyun eğmek gibi meseleler ortaya çıkıyor. 1808 Sened-i İttifak ayanlara bu hakkı tanıyor. Yani II. Mahmut'a Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa tarafından kabul ettirilen Sened-i İttifak ayanların idare ettikleri topraklara sahip olmalarını ve bu hakları kendi çocuklarına bırakmalarını kabul etmiştir. II. Mahmut bunu, büyük ayanları, 1815'te ortadan kaldırmışsa da ayanları yaratan sistem ayakta kalmıştır. Kapitalizmin ve ticaretin etkisiyle ziraata dayanan ekonomi ziraattan azami ürünü elde edip yani zirai geliri ve vergileri artırmak söz konusu olunca devlet yok ettiği büyük ayanların yerine kendine bağlı daha küçük ayanlarla iş görmeye başlamıştır. Küçük ayanlar- eşraf olarak tanınır- böylece bölgede bu defa devlet desteğiyle daha

etkili olabilmişlerdir. Fiiliyatta bu bir idarî âdem-i merkezîyetçiliktir. Yani merkezî hükümet taşra erkânıyla işbirliği yaparak bölgede işleri yürütmektedir. Ayan bu sayede nüfusunu daha da fazla artıracak ve bir bölgede halkın temsilcisi olacaktır. Biz bunu pekâlâ I. Meşrutiyet'teki Mebusan Meclisi'nde görüyoruz. Orada millet adına konuştuklarını iddia eden ve seçildikleri bölgelerin ileri gelenleri olan kimseler devlete sadakat göstermekle beraber idareyi yani bürokrasiyi alabildiğine tenkit etmekten çekinmemişlerdir. Devletin daha iyi çalışmasını yani bürokrasinin kendisinden beklenen teknik vazifeleri yerine getirmelerini istiyorlar. I. Mebusan Meclisi'ndeki tartışmalar bu konular etrafında dönüyor. Tabi dediğim gibi bunların hepsine doğru dürüst anlatmak için kitap yazmak lazım ki nitekim yazdık bunları. Bu konuyu 19. yüzyıl Mebusan Meclisi zabıtlarına (tutanaklarına) dayanarak bir yazıda etraflıca incelemiştim.²

Ayanlar her ne kadar bölgelerini temsil ediyorlarsa da kendilerini yine Osmanlı Devletinin parçası olarak görüyor padişaha sadık kalıyorlar. Ama bunu yapanlar bilhassa Müslüman ayanlardır. Gayrimüslimler genellikle Birinci Mebusan Meclisi'nde pek fazla söz sahibi değiller. Bir hususu vurgulayarak bu soruya son vereyim; Müslümanlar Osmanlı Devleti'ni kendi devleti olarak görüyor ki bu da Osmanlı Müslüman milliyetçiliğinin başlangıcıdır. Osmanlı Devleti'nde hiçbir zaman âdem-i merkezîyetçilik uzun uzadıya tartışılıp yürürlüğe konmamıştır. Zaten o noktaya da gelinmemiştir. 19. yüzyılda devlet eski merkezîyetçilik düşüncesini değiştirmeye başlayarak kişilerin, toplumların cemaatlerin fiilen idareye katılmalarına daha olumlu bakmaya başlamıştır. Kısacası, Osmanlı demokrasiye doğru ilk adımlarını atmıştır. Aynı zamanda küçük ayanların hâkim olması yerel bir taşralı orta sınıfın ortaya çıkmasına tekabül eder ve orta sınıfın büyümesi ve güçlenmesi demokrasiye yol açar.

Şenay Eray: Türkiye Cumhuriyeti Devletinin “üniter” yapısı bir devlet geleneği midir? Köklerini Osmanlı'nın merkezîyetçiliğine bağlayabilir miyiz ve bu gelenek ne derece güçlüdür?

² Bulgaristan'da toplanan Güney Doğu Avrupa Etütleri Derneği kongresine tebliğ olarak sunulan bildiri Derneğin zabıtlarında yayınlanmıştır. "The Ottoman Parliament of 1877 and its Significance" *Studies on Ottoman Social and Political History* (Leiden, Boston, Köln, 2002) sa. 75-89.

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Bir kere merkezîyetçi devletle üniter devlet birbirinden çok farklıdır. Merkezîyetçi devlet mutlaka üniter olmayabilir. Ama bazen sert bir biçimde hareket eden merkezîyetçilik, adem-i merkezîyete rağmen devleti üniter bir devlet gibi idare edebilir ki bunların en güzel misalleri eski Sovyet Birliği'dir. Her Sovyet Cumhuriyetin kendi başkanı vardı, kendi dili vardı ve adeta âdem-i merkezîyet idaresine sahip gibi görünen fakat aslında her şey merkezden yani Moskova'dan idare edilirdi. Ve halen de öyle. Bugün Rusya'da yine bir sürü sözde otonom cumhuriyetler var fakat her şey merkezden idare ediliyor. Mesela bu otonom cumhuriyetler Putin'in iktidara gelmesine kadar başkanlarını kendileri seçerlerdi. Putin bunu değiştirdi, başkanı Moskova tayin ediyor. Yani Moskova kendi emrini yerine getirecek adamları bu otonom cumhuriyetlerin başına getirdi. Ama Rusya bir yerde bir federasyon görüntüsü muhafaza etmektedir. Yani üniter, federatif, merkezîyetçi devlet bu şekilde bir arada yürütebilir. Merkezîyetçi felsefeye sahip bir devlet, federasyon ismi altında merkezî bir devlet üniterliği empoze edebiliyor. Tabi şimdi bizde bir üniter devlet geleneği dediğim gibi yok, çünkü Osmanlı merkezîyetçiydi, fakat üniter değildi. Türkiye de üniter devlet-millî devlet olarak ancak Cumhuriyet döneminde kuruldu. Federatif sistem Osmanlı'da yoktu. Bunun için; Türkiye'de federasyon sisteminin kabul edilmesini sağlayacak koşullar yoktur. Federasyon bölünme ile sonuçlanabilir.

Şenay Eray: Ulus-devlet modeli ve "üniter" devlet yapısı doğrudan ilişkili midir? İkiyi birbirini gerektirir mi?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Ulus devlet modeli ve üniter devlet yapısı bazı istisnalara rağmen birbirini tamamlar. Evet şimdi ulus devlet modeli, bugün dünyaya hâkim olan modeldir. Ulus devlet ve yahut da millî devlet modelinde çoğunlukta olan belirli bir etnik grup devletin kurulmasında, işleminde rolü olan ve devlete kendi dilini veren grubun hâkimiyeti söz konusudur. Bu hâkimiyet, yani millî devlete hâkim olan grup kendi dilini ve bir dereceye kadar, varsa ideolojisini hâkim duruma getirir. İletişim ve ticaret de bir dilin kullanılmasına öncülük yarattı. İşte Türkiye'de olan da budur. Osmanlı'nın çöküşünden sonra Cumhuriyet'in kurulması Türkiye'nin eski yapıdan yeni yapıya, ulus devlet şeklinde geçmesi normal tarihi bir evrimin sonucudur. Devleti millete-topluma dayandırmak esası ki,

bu millî devletin ana özelliğidir. Böyle olunca “millet”i doğru tanımlamak birinci derecede önem taşır. Biz “Türk” adı ile bugün tanıtılan “millet”in kökenlerini Osmanlı’nın 19. yüzyılda kültür esasına dayanan millet anlamında görmekteyiz.

Şenay Eray: Son dönemde Türkiye’de tartışılan ve yaşanan “demokratik açılım” tartışmasını nasıl değerlendiriyorsunuz? Daha çok yerinden yönetim talepleri ve var olan merkezîyetçi yapı sizce ne derece uyumludur veya çatışma halindedir?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Türkiye’de tartışılan ve Türkiye’de yaşanan demokratik açılım tartışmaları can alıcı önem taşır. Ben bunu hem savundum hem arzuluyorum. Demokratik açılım, millî devletle çatışmıyor. Demokrasi bir felsefedir, bir davranıştır, bir tutumdur ki bunu hem üniter devlette, hem âdem-i merkezîyetçiliği kabul eden ülkelerde görmek mümkündür. Mesela Batı Avrupa, hatta bütün Avrupa devletleri millî devlettir ve üniterdir. Ama bakarsanız Almanya bir dereceye kadar adem-i merkezîyetçiliği kabul etmiştir. Çünkü on altı kadar eyaletin ayrı parlamentoları, ayrı partileri v.s. vardır. Gerçi millî partilerle, yerel partiler çok kez birbiri ile özdeşleşiyor ama Almanya’da aynı zamanda demokrasidir. Bunun en açık misali kuruluşundan beri adem-i merkezîyetçiliği kabul eden alan Amerika Birleşik Devletleri’dir. Bugün ABD’nin elli eyaleti vardır. Bu elli eyalet esasında ayrı bir ülkedir, her birinin kendi parlamentosu vardır, hatta kendi ordusu bile vardır; “National Guard” dediğimiz ordu eyaletin acil hallerde asayişinden sorumludur. Böyle olmasına rağmen Amerika aynı zamanda üniter bir devlettir. Çünkü federal devletin birçok kanunları Osmanlı’da olduğu gibi tüm eyaletlerde mecburen geçerlidir. Buna karşın yine demokrat olan fakat adem-i merkezîyetçiliği uygulayamayan Fransa vardır. Fransa tam manasıyla merkezîyetçi, üniter bir devlettir ki Türkiye de bir bakıma Fransa’ya benzetilmektedir. Bunlar yani demokrasi, merkezîyetçilik, üniterizm, federalizm vs. birbiriyle kesişir, birbirini bazen nakzeder fakat bazen de tamamlar. Bu her ülkenin eğimi geçmişine, tarihine, tecrübesine dayanmaktadır. Bizde merkezîyetçilik vardır ve devam etmektedir. Fakat yerel idarelere daha fazla yetki vermek mümkündür. Benim görüşüme göre her ülke kendi tarihine, kültürüne ve siyasî

geleneklerine göre idare kurar. Başka ülkelerin idarî sistemlerini taklit etmek zararlıdır.

Şenay Eray: Hem Osmanlı Devleti hem de Türkiye Cumhuriyeti Devleti içinde sosyal ve siyasal sistemi üretme açısından elitleri farklı ve özel bir yere koymaktasınız. Erken Cumhuriyet dönemi için halk-devlet ve halk-elit ayrıklığı üzerinde duruyorsunuz. Günümüz orta sınıfını aynı konjonktürde nasıl değerlendiriyorsunuz, bir devamlılık mı yoksa bir kopuş mu mevcut?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Unutmayınız ki Osmanlı Devletinde idareci, elit ve idare edilen ayrımı vardır. İdare edenlere askerî denirdi. İdare edilenlere reaya denilirdi. Ancak 19. yüzyılda reaya ismi gayrimüslimlere verilmeye başlandı. Siyasî elitin yani idarecilerin, sultanın, şehzadelerin vs. kendi gelirleri, kendilerine tahsis edilen büyük arazileri vardı ki bu tımar sisteminin bir parçasıydı. Saraya ve üst idarecilere verilen has dediğimiz tımarlar onların idareci oldukları için üretimden aldıkları bir pay olarak gözüktü. Tabi buradan da doğan merkezî bir hazine vardı. Sultanın kendi harcamaları vardı. Şimdi böyle olmasına rağmen elitler doğrudan doğruya üretime müdahale etmezlerdi. Hatta uzun süre yeniçerilerin, sipahilerin ticaretle uğraşmaları yasaktı. Onların ana vazifesi idarecilikti. Bu usul sonradan yavaş yavaş ortadan kalktı. Üst bürokrasinin şahsen mal mülk sahibi olması Tazminat'tan sonra başladı. Mesela Tazminat Fermanı'nı okuyan Reşit Paşa'nın bugün Yunanistan'da kalan birçok arazileri vardı. İstanbul civarında dahi arazileri vardı ki Reşit Paşa'nın mirasçıları yakın zamana kadar o arazileri satıyor, üzerine bina yapıyorlardı. Bürokrasi doğrudan doğruya ekonomiye karıştı. Ekonomiye yürütmekte rol aldı ve bundan hak sahibi olarak istifade etmeye başladı. Böyle olunca bürokrasiyle halkın ekonomik çıkarları ve görüşleri çatışmaya başladı. Bürokrasinin bürokratik felsefesinden ayrılarak ekonomik meseleleri, ekonomik çerçeve içinde düşünmesi zamana bağlı idi. Eskiden olduğu gibi ekonomi 'devlet' adına ama gerçekte kendi yararına kullanmak gibi bir durum yaratıldı. Tanzimat'tan sonra böylece çoğu kez halkın ekonomik isteğiyle bürokrasinin ekonomik görüşü birbirine uymazdı. Fakat bu olaylar olup biterken halkın öteden beri geleneksel olarak kabul ettiği ahlâk sahibi bir devlet imajı vardı. Halk bürokrasinin eski ahlâk imajına uymadığını görse

de devleti mukaddes sayıyor, devlete hürmet gösteriyor ama bürokrasinin eski adaletten ayrılmasını alabildiğine tenkit ediyor. Bu bir bakıma bizim tarihimiz bakımından, toplum bakımından çok önemlidir. Bir yandan halk devleti bir ideal olarak herkesin üstünde fakat bir yerde birleştirici vazife gören bir kurum olarak görüyor diğer yandan devleti idare edenleri vazifelerini yerine getirmediği için amansızca tenkit ediyor. Sultan'ı devletin kendisi olarak gören halk onun bürokrasinin başı olduğunu bir yana bırakarak eski ahlâk düzenini geri getirmesini istiyor. Halkı kendine destek olarak kullanarak bürokraziye hâkim olmak isteyen ve bu arada saltanatın eski yetkilerini canlandırmak isteyen Abdülaziz, II. Abdülhamit gibi sultanların akıbeti malumdur. Aslında durmadan "halk"tan, "millet"ten dem vuran bürokrazi, okumuşlar ve padişah halkı söz sahibi yapmaktan ziyade halkı kendi amaçlarını uğruna araç olarak kullanmayı amaçlıyorlardı. Burada mutlaka kötü niyet aramak doğru olmaz çünkü aşağı yukarı herkes teorik olarak "millet"i ve devleti canlandırmayı -kendi görüşlerine göre- amaçlıyordu. Tümü toplumu ve günün sorunlarını gerçekçi olarak değerlendirememektir. Hafızalarda yaşayan devletin idealize imajı ile gerçek, güncel varlığı birbirini tutmamaktadır. Devleti idealize etme sonradan bizim edebiyatımızda da görüldü. Mesela Tahir Kemal Devlet Ana'da eski devleti idealize ediyor ki bence yeri olmayan bir görüş çünkü bir zamanlar mevcut bir şey bir daha aynen yaratılamaz. Fakat şurası da bir gerçektir ki elit-halk ayrılığı yalnız ekonomik değil aynı zamanda siyasî ve bilhassa kültür bakımından özel boyutlara sahiptir. Çünkü yenileşme çabaları ile ortaya bir model seçme meselesi çıkıyor ve model seçmede bürokrasinin seçtiği model ile halkın nazarındaki model birbirine uyuşmuyor. Çünkü siyasî elitlerin seçtikleri değişim modeli daha fazla kültürel ve bir dereceye kadar siyasî temellere dayanıyor ve bu temeller Batı'dan alındığı için halkın alışık olduğu kültürel temellere görüşlere, ruha uygun gelmiyor. Model seçmede siyasî gücü elinde tutanlar son kararı vermektedirler. Halk-elit ayrılığı bir yerde siyasî temele dayanmaktadır. Siyasî elitlerin gücü ellerinde tutmalarına karşılık halkın siyasî güce sahip olmaması yeni devlet modeli seçmede siyasî elitleri tam söz sahibi yapmaktadır. Elitlerin içinde oluşan kültür ile halk arasında hâkim kültür birbirini tutmuyor yahut da en azından farklar arz ediyor. Halk elit ayrımını yalnız ve yalnız siyasî bakımdan değil biraz da kültür bakımından ele almak lazım. Türkiye için kaçınılmaz bir sorundur ve her yerde gözükmektedir. Değişme isteyen ve bunu Fransız Devrimi'nde olduğu gibi halka zorla kabul ettiren elitlerin kültürü ile halkın kültürü arasında fark

vardır. Ancak zamanında İhtilalın getirdiği ayrılıklar yok olur ve temeller sağlam kalmışsa halk kültürü ile elitler kültürü birbirine yakınlaşır, uygunluk sağlar. Türkiye’de de 1950’lerden ve bilhassa 1983 ve 2002’den sonra oluşan gelişme değişimlerin iyi taraflarını korumak, genişletmek ve muhafaza etmek ve eksikliklerini gidermektir. Aynı zamanda elit kültürü ile halk kültürünü bağdaştırmak sorunu vardır. Bu, belki gecikmiş olağan bir bağdaştırma değildir. Böyle gelişmeler demokrasi sayesinde yavaş fakat barış içinde oluşur. Son söylediklerimiz konuşmamızı son sorunuza yani orta sınıf konusuna getiriyor.

Türkiye’de gerçek manada, yani modern anlamda bir orta sınıf batıda olduğu gibi ekonomik esaslara dayanarak ancak 19. yüzyılda ortaya çıktı. Bu nasıl oldu? Malum miri arazi yani devletin arazisinin yavaş yavaş özelleşmesi yolunu tutması ile başlamıştır. Başta alabildiğine kim ne koparırsa bilhassa 1840’larda adeta çapulculukla başlayan bu gelişme, sonra yavaş yavaş kanunla düzenlenmiş ve 19. yüzyılın sonunda miri sistem, yani devlet arazisi dediğimiz arazinin büyük kısmı, özel kişilerin eline geçmiştir. Kırım’dan, Kafkaslar’dan, Balkanlar’dan sürülmüş göçmenlere verilen arazi özel mülk niteliğindedir. Şimdi özel mülk deyince bu herkesin toprak sahibi olduğu manasına gelmiyor. Nihayet toprak ileri gelenlerin, yani bu defa eşraf ismini alan ayanların elinde toplanmaya başladı ve bu defa ayan, yeni ismiyle eşraf, mülkiyet hakkına sahip olduğu kadar bu mülkiyet hakkını koruyacak kanunları da istemeye başladı. Daha evvel belirttiğim gibi arazi mülkiyetine dayanan yerli bir orta sınıf ortaya çıktı. Devletin mülkiyetin garantörü olmasını istedi. Ama artık bu orta sınıf Osmanlı’nın orta sınıfı değil, bu orta sınıf kapitalist esaslara göre kurulmuş pazar ekonomisinin icaplarına göre hareket eden bir orta sınıftır. Bu bilhassa taşrada toprak mülkiyeti ve toprak işletmesinin temeli olarak ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu orta sınıf zamanla daha fazla Müslümanlar tarafından temsil edilecektir. Çünkü ticaretin gelişmesiyle ve ticaretteki kazanç imkânlarının artması ile Avrupa’nın kendi işletmelerini, kendi ihtiyaçlarını ve çıkarlarını koruyacak yerli gruplar araması neticesinde bilhassa gayrimüslimlerce büyük şehirlerde böyle bir sınıf yaratılmıştır. Bunun en güzel örneği İzmir’dir. Bu orta sınıfın gayrimüslim kısmı Avrupalılaşmaya, Avrupa’nın hizmetine girmeye ve Avrupa’nın desteğini hatta bazıları da vatandaşlığını aramaya başlamışlardı. Bu orta sınıf meselesi uzun bir konudur. Mühim olan şudur; Osmanlı’da bilhassa Anadolu’da ve Rumeli’de yani Osmanlı Devletinin özünü teşkil eden yerlerde 19. yüz-

yılda kapitalist ve pazar ekonomisinin icaplarına göre üretime ve menfaate dayanan ve bu menfaatlerini genişletmek, korumak için mücadele eden yeni bir Müslüman orta sınıf ortaya gelmiştir. Türkiye'nin mukadderatını bu orta sınıf tayin edecektir. Her ne kadar bu yerli orta sınıf eski Osmanlı orta sınıfının ulemasını, sipahisini, emekli memurlarını da içine alıyorsa da, temelinde bu yeni orta sınıfın gücü ekonomiktir; başta toprak mülkiyetine sonra ticarete dayanacaktır. Ayrıca bu orta sınıf "millî"dir yani yereldir. Siyasî ve kültürel bakımdan yerlidir ve cemaat ruhuna sahiptir. Artık bu orta sınıf onun altında olan ve bazen onun hizmetinde çalışan büyük halk kitlelerinin de sözcüsü oluyor. Bu muazzam bir değişimdir. Pek açık gözükmemekle beraber Osmanlı'da 19.yüzyılda en büyük gelişme bu orta sınıfın ortaya çıkmasıdır. İttihat ve Terakki dönemi bu orta sınıfın modern milliyetçi siyasî eliti ve yerel (saltanat taraftarlarının çoğunu kapsayan) temsilcileri arasında oluşan bir mücadele halinde geçmiştir. İttihatçılar, saltanatın yetkilerini hiçe indirdi. Cumhuriyet bizzat saltanatı kaldırdı. İttihat ve Terakki orta sınıfın bürokrat, milliyetçi ve devletçi kanadını temsil ediyordu.

Şenay Eray: Demokratik bir devlet yapısı için orta sınıf ne derece önemlidir? Devlet ve bürokrasi içerisinde orta sınıf demokratik devlet için nasıl bir işleve sahip olabilir?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Demokrasi orta sınıfa dayanır. Güçlü orta sınıfı olmayan bir ülkede demokrasi gözükmez. Mesela bugün Çin'de üçyüz milyon kişinin orta sınıf sayılabileceği söyleniyor yaşam bakımından ama bu Çin orta sınıfı elinde siyasî bir güç olmazsa kendi çıkarlarını, mevkiini koruyamazsa, her an merkezî devlet tarafından hakları alınabilir, yok edilebilir. Bu orta sınıf demokrasiye dönüşebilir mi? Bunu Hindistan'da görüyoruz. Bir milyar iki yüz milyon nüfusa sahip olduğu halde demokrasi yolu ile devlet bu orta sınıfın yaşamasına imkân verdiği gibi bu orta sınıfla işbirliği yapıyor, onun adına konuşmaya başlamıştır. Mesela Hindistan'da bugün hükümete hâkim olan bu orta sınıftır veya onun temsilcileri. İşte demokrasi olmadan, orta sınıf olmaz. Orta sınıf olmadan demokrasi olmaz. Birçok yerde yazdığım gibi Avrupa'da bakarsanız demokrasi ancak orta sınıfları 18. yüzyıl sonunda ve bilhassa 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır ki bu da orta sınıfın siyasî güce sahip olmasına tekabül ediyor.

Avrupa'da demokrasi o kadar eski değil; 19. yüzyılda ortaya çıkmış, ancak 20. yüzyılda tam güçlenmiştir. Bu da orta sınıfların büyümesi, zenginleşmesi ve siyasî söz sahibi olmaları sayesinde olmuştur. Şimdi bir devlet ve bürokrasi içerisinde bir orta sınıfın nasıl bir işleve sahip olduğunu ele alalım. Orta sınıfın hâkim olduğu bir demokraside devlet hizmet kurumu haline gelir. Yani devletin her ne kadar ülke bütünlüğünü muhafaza etmek, asayiş, güvenliği temin etmek, savunmayı gerçekleştirmek gibi vazifeleri varsa da, bunların yanında içeride bir hizmet kurumu haline dönüşmesi gerek. Eğer devlet mal mülk sahibi olarak kendi menfaatlerini korumaya kalkar ve karşısında kendi menfaatlerini korumaya çabalayan bir orta sınıfla karşılaşır, buradan keşmekeş doğar. Bu hem devlet mekanizmasının, hem orta sınıfın yıpranmasına yol açar. Eğer devleti yalnız siyasî güç mekanizması olarak kabul ederseniz onun ekonomik güce sahip olması ve bu gücünü korumak için orta sınıfları baltalamaya yahut siki kontrol altında tutmaya kalkışması büyük gerilim, hatta çatışma yaratabilir. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerdeki devletin her şeyden evvel idareci olduğunu düşünürseniz, bu ekonomik menfaat çatışmalarının sonradan ortaya çıktığını görürsünüz.

Şenay Eray: Bir yazınızda Türk demokrasininin bunalım ve askerî müdahalelere rağmen ayakta kalabilmesini DP ve CHP elitleri arasında sosyal köken olarak aynı eğitim sisteminde yetişmelerini, aynı felsefe, davranışlara sahip olup dünya görüşlerinde büyük farklılıklar olmamalarında görmekteyiz. Yani bu iki grup arasında benzerliklerin farklılıklardan fazla olmasına bağlamaktasınız. Günümüz siyasî elitlerine baktığımızda ise böyle bir ortak sosyal köken gözlenmemektedir. Bu demokrasi için olumlu veya olumsuz bir durum mudur, nasıl değerlendiriyorsunuz?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Bir kere şurası bir gerçektir ki Türkiye'de gerek devlet elitlerin, gerek halk içinden çıkmış elitlerin eski devlet geleneğinden başka ortak bir amaçları vardı ki o da modernleşmedir, çağdaşlaşmadır. Büyük çatışmalara, farklara gerginliklere rağmen bu çağdaşlaşma, modernleşme, yenileşme amacı Türkiye'de elitleri bir dereceye kadar birleştirmiştir. Ve Halk Partisi'yle Demokrat Parti arasında, ondan sonra Demokrat Parti'nin arkasından gelen birçok parti arasında ortak görüş bu modernleşmeydi. Fark modernleşmeyi nasıl gerçekleştirmekten

doğmuştur. Her şeye rağmen Osmanlı'da 19. yüzyılda büyük modernleşme adımları atılmıştır. Aynı zamanda devlet bu defa halkı fikren etkilemek bakımından önemli bir araca başvurmuştur; o da eğitimidir. Osmanlı'da 19. yüzyıla kadar eğitim devlet tarafından temin edilmezdi. Yalnız enderun idareci elit yetiştirmek amacıyla kurulmuş devlet okuluydu. Her cemaatin kendi okulları vardı ve okulları her toplum kendi imkânlarıyla finanse ederdi. Eğitim kiliselerde, medreselerde verilirdi. Ama 19. yüzyılda bilhassa ikinci yarıda eğitime sahip olmaya başlayan devlet, eğitimde bu değişme, çağdaşlaşma fikrini bir dereceye kadar kendi görüşüne göre uygulamaya başlamıştır. Böylece İttihat ve Terakki döneminde eğitim devletin emrinde devletin görüşlerine göre bilgi dağıtmış ve ona göre felsefi bakımından insan yetiştirmiş ki buradan değişimin, modernleşmenin elitler (okumuşlar) arasında bir felsefe olarak birleştirici rolü doğmuştur. İşte bu gruplar arasında benzerlikler buradan; modernleşme amacından doğuyor. Aynı zaman da değişme fikri yalnız eğitim yoluyla değil, yaşamda da kendini gösterdiği için elitler arasında ortak yaşam şekilleri bir dereceye kadar birlik yaratmıştır. 19. yüzyılda mesela gerek tüketimde, gerek giyimde, iletişimde vs. birçok değişimler getirmiştir. Bu değişimler insanların yaşayışını doğrudan doğruya günlük hayatta etkilediği insanlarda değişim fikrini yerleştirdiği gibi, insanların da eskiye nazaran farklı şekilde bir hayat tarzı sürmelerine neden olmuşlardır. Bu bir yerde bir beraberlik yaratıyor. Tabi burada iletişimin yani gazetelerin, dergilerin, kitapların rolü birinci derecede önemlidir. Aynı okullarda okuyan, aynı ders kitaplarını kullanan insanların bir yerde bazı ortak noktalara sahip olmaları mümkün oluyor. İşte bizde iktidar ve muhalefet farklı fikirlere sahip olmalarına rağmen birçok ortak davranışlara, yaşam şekillerine sahiptirler. Bunun en basit misali bugün Meclis'e giderseniz genelde milletvekilleri hangi partiden olursa olsun aşağı yukarı aynı tipte elbiseler giyer, kravat takar, aynı yemekleri yer. Basit görünmekle beraber bu davranışlar bir yerde birleştirici bir etki yapar. Tabi bizde iktidar olsun muhalefet olsun farklara rağmen geniş çapta orta sınıftan gelmektedirler ver bir dereceye kadar aynı hayat felsefesini ve yaşayış biçimini paylaşırlar. Eğitim, iletişim (televizyon, radyo, vs.) başlangıçta yalnız elitler arasında görülen yaşam ve davranışları geniş halk kitlelerine yayılmasını kolaylaştırır. Bir bürokrat orta sınıf var bir de halk arasından çıkan ve büyüyen bir orta sınıf var. Bugün Türkiye'de hâkim olan durum bu halk arasından çıkan orta sınıfın gittikçe güç kazanması ve iktidara sahip olmasıdır.

Şenay Eray: Mevcut durum itibarı ile Devlet yapısının cemaatler ve/veya fertler üzerinden konumlandırılması nasıl farklılıklar yaratır? Türkiye tarihinde hangisi daha baskın bir rol oynamıştır?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Osmanlı'da devlet cemaatler üzerine kurulmuştur. Her ne kadar Müslüman cemaatin üstünlüğü tanınmışsa da aslında tüm ülkenin temel örgütü eşit cemaatlerden oluşurdu. Devlet cemaat başkanlarıyla konuşur, onlar vasıtasıyla ülkeyi idare ederdi. Cemaat yalnız dini cemaatlerden ibaret değildir. Köy, kasaba, yeniçeri meslekleri vs. Sosyal kuruluşlar cemaat sayılırdı. Mahallelerin başında o mahalleyi bir cemaat olarak temsil eden ve onun sözcülüğünü yapan, hükümetle görüşen, hükümetin kararlarını uygulayan bir başkan vardır. Bu papaz olabilir, muhtar olabilir ve çeşitli isimler altında çalışan başka başkanlar olabilir. Osmanlı'da ve Türkiye'de bugün en önemli mesele devletin cemaat yerine kişi üzerine kurulmasıdır. Kanımca 19. yüzyılda en önemli gelişme devletin cemaat yapısını bir tarafa bırakarak, devleti kişi üzerine kurmasıdır. Ferdileşme olayı Tanzimat ile başlamış ve 1864 tarihli vatandaşlık kanunu ile hızlanmıştır. Artık devlet cemaatlerle değil doğrudan doğruya kişilerle temas kurarak iradesini ve kararını kişilere bürokrasi sayesinde kabul ettirmek, uygulamak yolunu tutmuştur. Bu o kadar köklü bir değişimdir ki biz hâlâ buna doğru dürüst alışmıyoruz. Çünkü devleti fert üzerine kurmak demek aynı zamanda her şeyin fert açısından görülmesine, ferdin menfaatine, felsefesine, tutumuna göre karar verilmesini icap ettiriyor. Tabii hiçbir toplum, hiçbir devlet kurumsallaşmadan doğrudan doğruya fertlerle ilişki kuramaz, buna imkânı yoktur. Kurum medenî bir toplumun hatta medeniyetin ana dayanağıdır. Sorun kurum ile kişinin bağdaşmasıdır. Osmanlı eski yapısını, yani cemaat yapısını, değiştirerek ve vatandaşlığı kabul ederek, herkesi Osmanlı yaparak, kişileri bir millet haline sokarak birbirine bağlamak, yakınlaştırmak istemiş ve bunun için kişiyi Osmanlı vatandaşlığı sayesinde temel yapmıştır. Böylece din, dil farkı gözetmezsizin herkes Osmanlı vatandaşlığı sayesinde Osmanlı milletinin bir parçası olacaktır. Daha doğrusu böyle olması amaçlanıyordu. Ortaya çıkan yeni mefhum, yeni kavram millet kavramıdır. Eskiden millet terimi yalnız dini topluluklara verilirken, bu defa "millet" terimi siyasî anlamda Osmanlı vatandaşlığına sahip herkese veriliyor ve böylece Osmanlı milletinin bir parçası oluyordu. Bu teoride çok kolay ama tatbikatta gerçekleş-

mesi çok güç bir gelişmedir. Şimdi her şey kişi açısından ele alınıp görülmeğe başlayınca kişi de kimliğini ön plana çıkararak birçok meseleyi kendi kimliği açısından görmeye başlamıştır. Etnik kimlik, dini kimlik, tarihi kimlik gibi insanın sahip olduğu kimlikler yeni bir sıralamaya tabi oluyor, Kişinin bilinci yeni şekil ve içerik kazanarak “millet” terimine yeni bir anlam veriyor. Herkesi birleştirmektense, bu kişisel, kültürel, etnik bilinçlenme insanları yeni şekilde örgütlenmeye zorladığı gibi birbirinden ayırıyor, etnik millet bilincini din bilinci üzerine veya önüne koyuyor. Osmanlı vatandaşlık sayesinde her kesimi birleştirmek, eşit yapmak amacını güttüğünü daha evvel belirttik. Fakat fiiliyatta, gerçekte çok farklı netice ortaya çıkmıştır. Müslümanlar devlete kendilerinin bir parçası, kendi kültürlerini, varlıklarını, tarihini temsil eden bir kurum olarak baktıkları gibi kendilerini adeta bir Müslüman millet olarak görmekte-dirler. Diğer taraftan Bulgarlar, Sırp-lar vs. etnik gruplar da aynı kişisel açıdan hareket ederek farklı kimliklere sahip olduklarını din bakımından, dil bakımından, tarih bakımından, gelenek bakımından Müslüman Osmanlı’dan farklı olduklarının bilincini üst dereceye çıkararak kendi milliyetini temsil edecek devlet kurma yolunu aramaya başlamışlardır. Bu sonuç arzu edilen bir şey değildi ama devletin tepeden inme vatandaşlık vererek herkesi Osmanlı yapmak istemesi kişilik gerçeklerine uygun değildi. Ama Osmanlılığın neticeleri büyük olmuştur, bilhassa Müslümanlar bakımından, Osmanlılık ülkede yaşayan Müslümanları bir Müslüman millet haline dönüştürmüştür. Böylece Osmanlıda Laz, Kürt, Çerkez vs. den oluşan bir Müslüman milleti doğmuştur. Bu Müslüman milletin kendine mahsus etnik bir kimliği vardır. Ama burada etnisite ırk üzerine değil, Osmanlı’dan gelen ortak kültür ve yaşam üzerine kurulmuş nevine mahsus bir etnisitedir. Bu etnik kimliğe biz Türk diyoruz. Bugün işte Türkiye’deki büyük ayrılıklar bu millî kimliğe verilen farklı anlamlardan doğuyor. Bakınız burada ben çok farklı bir tanımı olan bir “millet”i söz konusu ediyorum. Zaten yeni bir kitabım çıktı, orada bu meseleyi uzun uzadıya ele aldım. (Osmanlı’dan Günümüze Ortadoğu’da Millet Milliyet Milliyetçilik, 2011, Timaş Yayınları, İstanbul) Bu kitapta dinin kimliği oluşturmaktaki rolünü ele aldım. Din eskiden tamamıyla olmasa da geniş çapta kurallar üreten ve insanların bu kurallara uyulmasını ilahî bir iradenin emri olarak isteyen bir inanç sistemidir. 19. yüzyılda devletin millet üzerine bina edilmesi ve kişinin ortaya çıkıp devletin temeli haline gelmesi, dini kural koymaktan ziyade kimlik kökeni yapan, kimlik yaratan, daha doğrusu eski kimliklere yeni anlam veren bir güç haline getirmiştir. Osmanlı’da bil-

hasa 19. yüzyılda bu yeni kimlik yani dini kimliğin siyasî kimliğe dönüşmesiyle Müslümanlar arasında bir dereceye kadar birlik sağlanmıştır. Tarihin şekillendirdiği bu birlik Türklük adı altında yeni şekil alması Türkiye Cumhuriyeti'nde de devam etmiştir. Söylediklerim belki birçok kimseye ters gelebilir. Fakat mühim olan nokta dinin de yeni bir devlet ve millet tanımı içinde kimlik fonksiyonunun değişmesidir. Din bir taraftan geleneksel pozisyonunu muhafaza ediyor ama daha dar bir alanda kurallar koyuyor, ahlâk kuralları koyuyor, insanlık kuralları koyuyor. Fakat aynı zamanda din topluma yeni bir kimlik de veriyor. Mesela bir Bulgar, pekâlâ Bulgar milletinin bir parçası olduğu kadar Ortodoks kilisesinin bir üyesidir. Fransa'da bir Fransız etnik ve dil bakımından bir kimliğe sahip olduğu kadar bir dereceye kadar Katolikliği de kimliğinin bir parçası sayabiliyor veya kabul etmiyor. Herkes aynı derecede Müslüman veya dindar olmayabilir. Türkiye'de bizim millet anlamında cemaat ruhu hâlâ hâkimdir. Ama cemaati ben burada yalnız dini anlamda almıyorum. Cemaati sosyolojik anlamda ortak değerleri olan, ortak kültürü olan bir toplum örgütü olarak ele alıyorum.

Şenay Eray: Cemaat yapısına sahip bir toplum yapısı güçlü bir "devlet" geleneğini gerektirir mi?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Soru kısa olmakla beraber cevaplandırılması oldukça güçtür. Eski cemaat yapısıyla devlet yapısı aynı değildir. Yani eski Osmanlı'da cemaat yapısı hâkim olmasına rağmen onun üstünde bir devlet yapısı vardır ve bu devlet o cemaatleri korumak, onların birbiriyle çatışmasını önlemek sayesinde ve onların vergileri sayesinde varlığını devam ettiriyor. Millî devlette, üniter devlette cemaat yapıları küçüktür, yeni şekiller halinde muhafaza edilir fakat yaşam hakları devlet tarafından garanti edilir ki bu da demokrasi sayesinde olur. 19. yüzyılda dört yüz sene ayakta kalmış dini cemaatler (Ortodoks, Ermeni, Yahudi Milletleri) 1862-5'te kaldırılmış ve onların yerini çok daha küçük dokuz kadar küçük kilise toplulukları almıştır. Eski dini milletlerin eğitim, yargı gibi birçok fonksiyonlara sahip olmalarına karşı yeni kurulan kilise (congregation) cemaatlerinin faaliyetleri yalnız din faaliyetlerinden ibarettir. Mesela bugün birçok ülkede Batı'da olsun, Asya'da, Afrika'da olsun çeşitli kilise etrafında kurulmuş topluluklar vardır. Mesela İngiltere'de ve yahut da Fransızcada

'communauté', 'community' terimi vardır. Community terimi genel anlamda cemaat demektir ve her çeşit topluluğu kapsamaktadır. Diğer taraftan dar manada dini cemaatlere "congregation" diyor İngilizler. 'Congrégation' diyor Fransızlar. Bunlar münhasıran dini cemiyetleri ifade eder. Tekrar edelim, "community" çok daha geniş bir toplumu, congregation ise dar mana da dini cemaatlere verilen isimlerdir. Türkiye'de bugün bunların benzeri vardır. Bir Ermeni cemaati vardır. Bunun kilise ile ilişkileri olan bölümleri vardır. Fakat kilise ile ilişkisi olmayan spor takımları, sanat vs. Ermeni kuruluşları vardır ki bunlar Ermeni cemaatinin bir parçasıdır. Bir demokratik rejimde cemaatle devlet arasında çatışma olmaz. Demokratik bir devlette, cemaatin de din topluluklarının da yeri vardır ve kendi haklarına sahip faaliyet göstererek güven içinde yaşayabilirler.

Şenay Eray: Daha minimal bir devlet için hangisinin rolü daha etkindir; birey mi yoksa ara kurumlar mı? Ara kurumlar ve devlet ilişkisi bağlamında düşünüldüğünde, daha özgür ve etkin birey için ara kurumlar ve devlet ilişkisini yakın tarihimiz açısından nasıl değerlendiriyorsunuz? Ara kurumların güçsüzleştirilmesi devlete karşı bireyin gücünü nasıl etkilemiştir?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Şimdi herhangi bir modern bir devlette ara kurum olmadan demokrasi olmaz, devlet de doğru dürüst işleyemez. Ara kurumların belirli amaçlara yönelik belirli örgütlenme ile belirli fonksiyonları vardır. Demokraside ara kurumların bulunması şarttır. Bu şekilde ara kurumlar devlet ile halk arasında irtibatı sağlar çünkü ara kurumlar bir yerde halkın hepsini olmasa da belirli bir parçasını temsil etmek ve isteklerini görüşlerini karar organlarına iletme fonksiyonlarını üzerlerine alırlar. Fakat her şey bireyin arzusuna, isteğine vs kalırsa o zaman kamu menfaati dediğimiz yani kamu varlığı yok olur. Hiçbir devlet, hiçbir toplum kamusal varlığı göz önünde tutmadan yaşayamaz. Bugün Türkiye'de belki bireyin hakları alabildiğine genişletilmek isteniyor. Çünkü uzun zaman birey inkâr edilmişti. Fakat bireyin de hakkı nihayet bir yerde kamuyla çatışabiliyor. Hiçbir zaman biz ferd üzerinde kurulmuş demokrat bir devlet içinde kamunun varlığını, kamunun çıkarını inkâr edemeyiz. Bütün mesele kamu ihtiyacı ve çıkarıyla, kişi ihtiyaç ve çıkarını bağdaş-

tırmaktır. Tekrar ediyorum ana sorun kişi ve kamu hak ve çıkarlarını bunlar demokrasi sayesinde yavaş yavaş birbiriyle bağdaştırmaktır ki bu görevi ara kurumlar yerine getirir. Bizde bilhassa Cumhuriyetin ilk dönemlerinde bu ara kurumlar ya yok ve yahut da devlet emrinde, devlet emriyle kurulup devlet kontrolü altında çalışmışlardır. Bugün birçok yeni kurum ortaya çıkmıştır. Ve bunlar halkın bir kısmının temsilcisi, sözcüsüdür. Onun görüşlerinin aracıdır. Ara kurumları güçlendirmek meselesine gelince diyebilirim ki bir ara kurumun devlet yapısını kökünden değiştirecek bir duruma gelmesini kimse arzu edemez. Nihayet ara kurumlar dediğim gibi belirli amaçlarla belirli çerçevede kurulduğu için, o çerçevede kalması lazım. Bu ara kurumların menfaat ve görüşleri hem bir yerde devletin temsil ettiği birçok başka ara kurum görüş ve menfaatleriyle karşılaşabilir, çatışabilir. Tabi bu ara kurumlar meslekî olabilir, sanat kurumları olabilir, siyasî de olabilir. Nihayet siyasî partiler de bu şekilde bir kurumdurlar. Demek istediğim bütün bu meselelerde bir denge vardır. Dengenin korunması lazımdır.

Şenay Eray: Türkiye Cumhuriyeti Devletinin temel taşlarından birisi olan "laiklik" ideolojisi son dönem içerisinde Fransız ekolü dışında tartışılmaya başlanmıştır. Sizce Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Fransız modeli bir laiklikten çıkabilmesi ne derece mümkündür? Devlet geleneği buna imkân tanır mı? Türkiye'de laiklik yeniden tarif edilmeli midir?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Malum uzun uzadıya laf etmektense kestirme olarak bizdeki laikliği her şeyden evvel dünyevîlik olarak görmek gerek. Dünyevîlik demek insanın, kişinin, toplumun günlük ihtiyaçlarını göz önünde tutarak bir yaşam şekli, devlet rejimi kurmaktır. Bunun için de kişiyi ve toplumu dogmalardan kurtarmak gerek. Dogma dini de olabilir, siyasî de olabilir. Siz dogmaya mukaddes, yanlışlık yapmayan bir kural olarak bakarsanız o zaman o dogma adına mutlak doğru saydığınız her şeyi yapabilirsiniz. Milliyetçilik de komünizm de mutlak gerçek olarak ele alınırsa bir birinden farksız hale gelirler. Sovyet sisteminde ve Sovyet sistemini alan ülkelerde parti yanlış yapmaz dediler. Yani komünist partisinin her söylediği mutlak gerçek oluyor. Bu tamamıyla laik olan, ateist olan bir kurumun yani partinin tutumudur. Şimdi dogmatik olarak baktığınız zaman her din için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Çünkü her ilahî din kendini

Allah'ın sözünü dünyada uygulayan, gerçeğin, mukaddesin sözcüsü, hatta yapmayan ilahî bir güç olarak görüyor. Şimdi laiklik dediğimiz zaman bu dogmalardan kurtulmak, kişinin ihtiyaçlarına, onun gelişmesine yardım edecek kararlara ve zamanlara uyan manevî ve maddi bir hayat düşünmekteyiz. Böyle bir düşünce her dine özellikle İslam'a uygundur. Bir kısım insan laikliği bir yerde ilmin ifadesi olarak görmüşlerdir. İlim ise tamamıyla pozitivist yani maddiyatçı açıdan ele alınmış ve böylece din ilme karşıt olarak gösterilmiştir. Biz buna Fransız laikliği diyoruz. Evet, Fransız laikliğinde pozitivizmin, maddiyatın büyük tesiri vardır. Ama Fransız laikliği hiçbir zaman dini inkâr etmemiştir. Türkiye'de de din hiçbir zaman laiklik adına açıkça inkâr edilmemiştir. Fakat fiiliyatta maalesef din lüzumsuz, fuzulî, batıl inançlar kaynağı olarak görülmüş ve bu şekilde maneviyatın rolü inkâr edilmiştir. Demek istediğim Türkiye'de laiklik meselesi bir yerde maneviyatın var olup olmaması meselesine dönüşmüştür. Türkiye'de nihayet otuz kırk seneden beri yapılan tartışmalar vs. laikliğin gerçeğe daha uygun şekil almasına yol açmış maddenin ve ruhun insanın iki boyutunu ifade ettiği kabul edilmiştir. Evet din hürriyeti, yani inanç hürriyeti, demokratik haklardan ana haklardan birisi olarak sayılmış ve yavaş yavaş din alanında da bazı hürriyetler genişletilmiştir. Ve bunun sayesinde maneviyatın da maddiyatla beraber bir arada yaşabileceği kabul edilmiştir. Laiklik meseleleri tabi yalnız düşünce olarak değil laikliği temsil eden gruplar açısından da ele alınması lazım... Eğer bir grup laikliği savunmakla kendine bir mevki, güç, çıkar sağlarsa ve kanun yapma veya kanunu uygulamak etkisini tekelinde tutuyorsa o zaman laiklik dogma halini alır. Ama diyebilirim ki Türkiye'de bu yolda da büyük değişimler olmuştur ve olmaktadır. Yine demokrasi sayesinde tartışılarak ve konuşularak... Her şey istediğimiz gibi belki gitmeyebilir, fakat yolun istikameti iyiye doğrudur.

Laiklik konusunda Fransız ekolünden kurtulmaya gelince... Daha başlangıçta belirttiğim gibi bizim laikliğimiz tam manasıyla, tam Fransız laikliği değildir. Çünkü bizde laiklik milliyetçiliğin ve modernitenin koşulu olarak algılanmıştır. Yani kendimize göre kendi imkânlarımıza, geçmişimize, koşullarımıza ve elitlerimizin siyasî felsefesine göre bir laiklik yaratmışız. Bu bilhassa tek parti döneminde olmuştur ki biraz da laiklik tek parti rejiminin bir temeli olmuştur. Siz devleti, hükümeti tenkit etmeye kalkarsanız ve bazı hareketler din adına devleti ele geçirmek teşebbüsü olarak görülürse o zaman siyasî iktidarı elinde tutanlar devleti korumak

için her şeyi yapmakta kendilerini haklı görebilirler. Laikliği inanç hürriyetleri içinde görmek lazım, yani bir kimsenin dindar olmasını, din sahibi olmasını, tabii hakkı olarak tanımak gerek. Diğer yandan dinini yahut da dini kurallarını başkalarına zorla kabul ettirmeye kalkmak da laikliğe aykırıdır. Bence bir şeyin tarifini istediğiniz gibi yaparsanız, o şeye belirli bir çerçeve kurmuş olursunuz ve her şeyin o çerçeve içinde oluşmasını beklersiniz. Laikliği insanın temel inançlar sistemi içinde ve inanç hürriyeti içinde ele alır ve kimsenin kendi inancını başkalarına zorla kabul ettirmek hakkına sahip olmadığını temel ilke olarak kabul ederseniz laiklik sorunu kendiliğinden çözümlenmiş olur. Ben, şahsen birçok kavramların mutlak dogmatik tarif edilmesine karşıyım. Çünkü tarifler dediğim gibi bir yerde sınırlayıcı oluyor, olmayacak yasaklar yaratıyor ve yasakları savunanlar ve yasaklara karşı gelenler birbirine rakip düşman gruplar haline geliyor. İlerici-gerici terimler gibi ideolojik terimler böyle doğmuştur. Bu konuda çok daha fazla konuşmak mümkün fakat zaman alacak. Zaten konuşmayı çok genişlettim.

Şenay Eray: Siyasal iktidarı elde tutma açısından hem ekonomik hem de siyasî açıdan birbirine doğrudan bağlı olan ordu ve siyasî elit ve devlet bürokrasisinin birlikteliğinde “halk” nerede durmaktadır?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Daha evvel sanırsam bu soruyu dolayısıyla cevaplandırmaya çalıştım. Ben diyorum ki bugün halk içinden çıkan, büyüyen ve gücünü durmadan geliştiren bir orta sınıf vardır. Türkiye’de de bu orta sınıf bugün siyasî iktidara sahiptir. Ve bu iktidara sahip olduğu sürece, yani halkı temsil ettiği sürece, eski elitlerin gücüne bir sınır koyabilir ve koyuyor nitekim. Mesele eski elitleri ekonomik güçten mahrum etmek meselesi değildir. Mesele ordu, idare, yargı elitlerinin vazifelerini meslekî sınırlar içinde yerine getirmeleri ve siyasete karışmamalarıdır; bu da kesindir ve bunlar yavaş yavaş oluşacaktır. Tabii bu sorunuz aslında çok kapsamlı, bir yerde bizde uzun zaman bürokrasi, ordu ve yargı üçlüsü her bakımdan iktidara sahip olmuş, istediğini yapmıştır. Her ne kadar siyasî partiler olmuşsa da, seçimler yapılmışsa da bunların temel yapıya etkisi çok az olmuştur. Ancak son on-on beş seneden beri burada yeni değişimler meydana geldi. Bu eski gruplar gücünü bir hayli kaybetti ve bu gelişmeyi 12 Eylül referandumu bir dereceye kadar noktalamıştır. Tabii di-

ğer taraftan şunu da unutmayalım ki, her modern devletin sağlam, profesyonel bakımdan çok iyi yetişmiş bir bürokrasiye, orduya ve yargıya ihtiyacı vardır. Yani bu üç güç olmadan bir devlet yaşayamaz ama bu üç güç kendilerine ayrılmış alanlarla sınırlı kalması gerek. Ben en kritik alan olarak yargıyı görüyorum. Bence Türkiye demokrasisinin ve geleceğinin teminatı sağlam bir yargıdır. Sağlam ve bitaraf yargıdır. Herkesin dinleyeceği herkese söz geçirecek ve herkes tarafından hürmet edilecek bir yargı lazım... Osmanlı Devletinin ilk zamanlardaki gücü geniş çapta bu gibi bir yargıya sahip olmasına bağlı idi. Hiç bir zaman, hiç bir Müslüman ülkede Osmanlıda olduğu gibi, teşkilatlı güçlü ve herkesin inandığı bir yargı olmamıştır. Osmanlı yargısı bozulmaya başlanınca, devlet de çökmeye yüz tutmuştur. Bugün için de Türkiye'nin en büyük ihtiyacı bitaraf, herkesin güvendiği, herkesin hürmet ettiği, bir yargıdır. Bu da çok iyi yetişmiş yargıçlara ihtiyaç gösteriyor. Aynı şeyi ordu için de söylüyorum, bugün sağlam bir orduya, güçlü bir orduya sahip olmayan bir devlet yaşayamaz. Ordunun tamamı ile siyasetten çekilmesi onun profesyonel bakımdan daha iyi yetişmesini sağlayacaktır. Diğer taraftan sivil siyasî kadroların da yüksek seviyeli çaba göstermeleri gerektir.

Şenay Eray: Ergenekon operasyonlarından sonra ordu-iktidar ilişkilerinde yeni bir yapının oluşmakta olduğunu söyleyebilir misiniz?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Eğer Ergenekon meselelerinin, yani tartışmaların bir faydası olmuşsa ordunun fonksiyonu, bürokrasinin fonksiyonu, yargının fonksiyonu gibi meseleleri ortaya çıkarması ve tartışmaya konu olmasıdır. Bu şartlar altında, bundan sonra askerî darbelerin kolay oluşacağını sanmıyorum. Çünkü bir yerde bütün bu konular halk önünde tartışılmış, halk bunlardan haberdar olarak ilerde ne yapacağını da düşünebilmiştir.

Şenay Eray: Osmanlıcılık, Liberalizm, İslamcılık, Halkçılık, Millî Görüş, Milliyetçilik, Laiklik gibi ideolojileri ve/veya düşünce üsluplarını Türkiye tarihinde devlet kurumu içerisinde ve karşısında nasıl bir rol oynadığını detaylı bir biçimde çalışmalarınızda incelediniz. Bunların yanı sıra devlet ve ideoloji bağlamında muhafazakârlığı bir ideoloji veya düşünce üslubu

olarak nereye koymaktasınız? Türkiye’de gerçek anlamda muhafazakârlık ne zaman ve nasıl ortaya çıktı?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Osmanlıcılık, liberalizm, İslamcılık, bunlar hemen hemen hepsi ya doğrudan doğruya devlet tarafından ve yahut da devlete yakın elitler tarafından ortaya atılmıştır. Osmanlılığın devlet tarafından ortaya atıldığını anlattık. Gerçek liberalizmi rahmetli Turgut Özal’ın lanse ettiğini söyleyebiliriz. İslamcılık II. Abdülhamit devrinde başlamıştır. Halkçılık, bu terim; bu çok önemlidir bence ve uzun uzadıya tartışılabilir. Bizde ilk siyasî modern hareketler, entelektüellerin ve ordunun ortaklaşa yürüttükleri hareketlerdir ve her ikisi de devlete bağlıdır. I. Meşrutiyet, II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki, aynı şekilde ordu ve entelektüellerin eseridir. Fakat II. Meşrutiyet’te daha açık olarak halk mefhumu ortaya çıktı. Halkçılık İttihat ve Terakki devrinde milliyetçilikten sonra en çok tartışılan konular arasında idi ve ikisi de birbirine sıkı bağlı idi. Halkçılık bizim elitlerin özel bir çıkmazının ifadesidir. Halkçılık bütünleşmek gibi bir arzuyu ifade etmektedir ki biz bunu İttihat ve Terakki devrinde de görüyoruz. İttihat ve Terakki halkla bütünleşmek yolunu aramıştır ve nihayetinde sert bir idare kurarak halkı bir yana bırakmıştır. Cumhuriyet devrinde Cumhuriyet Halk Partisi, halkçılığı altı prensipten birisi yapmış ve sonra Anayasa’ya eklemiştir. Neden halkçılık? Dediğim gibi bir tarafta halkla birleşmek, halkla bütünleşmek ihtiyacı var. Fiiliyatta tersi oluyor. Daha evvel belirttiğim gibi, kültür bakımından, davranış bakımından halktan ayrılmakla beraber siyasî elitler bir yerde halkla birleşmek özlemini beslemişlerdir. Çünkü kültürümüzde cemaat duygusu çok güçlüdür. Belki söylediklerimle biraz karşıt oluyor ama her şeye rağmen bizde bir feodalitenin ve aristokrasinin bulunmaması, devletin ve hâkim sınıfların halka son dayanak olarak yaklaşmasına yol açmıştır. Gerçi halka yaklaşması daha fazla bir arzu, bir özlem şeklinde olmuştur. Fiiliyatta tam tersi olmuştur, siyasî elitler kendi varlıklarının meşruiyetini sağlamak için halkçılığı araç olarak kullanmışlardır. Bu halkçılık konusu üzerine çok daha fazla fikirler ileri sürebiliriz. Sizin dediğiniz millî görüşe gelince... Millî görüş ismine bakınız; millî diyor, millî görüş diyor, dini görüş demiyor. Millî Görüş devlet tarafından yaratılmamış, fakat idareci çevrelere yakın gruplar tarafından ve bilhassa rahmetli olan Necmettin Erbakan grubunun ortaya attığı özel bir ideolojidir. Bahsettiğimiz diğer akımlar devlet tarafından veya devlete yakın gruplar tarafından yaratılmasına kar-

şılık Millî Görüş sivil gruplar tarafından ortaya atılmıştır. Millî Selamet Partisini, Refah Partisini, Saadet Partisini ve dolayısı ile de Ak Partiyi doğurmuştur ve köklü bir değişmeye uğrayarak rahmetli Erbakan'ı bir yana atarak, geride bırakarak halkın sesi olmuştur. Bence üzerinde durulacak, uzun uzadıya tartışılacak bir meseledir bu Millî Görüş. Ütopik olarak başlamış fakat gerçekçi olarak demokratlaşmış, güncelleşmiştir.

Milliyetçilik; dediğim gibi devlet tarafından değil İttihat ve Terakki devrinde belirli entelektüel gruplar, daha doğrusu meşruiyeti özleyen entelektüel sivil gruplar tarafından başlatılmış ve sonradan İttihat ve Terakki tarafından desteklenmiştir. Milliyetçilik Türk milliyetçiliği şeklini aldıktan sonra Osmanlı Devletini bir Türk devleti, bir etnik devlet haline sokmak amacını gütmüştür. Bu milliyetçilik yani Türk milliyetçiliği bu amaçla devlet ideolojisi haline gelmiştir. Bu konuları çok geniş bir çerçevede ele almak lazım. Osmanlı Devletinin cemaat yapısından, millet haline geçmesi için, bir ideolojiye ihtiyacı vardı ki o da milliyetçiliktir. Milliyetçiliğin Cumhuriyetin temel prensiplerinden olması kesin bir gerçektir, asıl tartışılacak mesele Cumhuriyet dönemi milliyetçiliğin Osmanlı milliyetçiliği ile ilişkisi ve ondan farklarıdır. İdeolojiden söz ederken sol ideolojileri bu arada sosyalizmi dile getirmek gerek. İttihat ve Terakki ve Cumhuriyet dönemlerinde ortaya atılan sosyalist akımlar, bir iki istisna getirilirse, elitler tarafından ortaya atılmıştır fikir akımlarıdır ve etkileri çok az olmuştur. Etkili akım devlet tarafından desteklenen Kadro hareketidir ki o da aslında milliyetçi devletçi ekonomiyi destekleyen bir harekettir. Gerçek sosyalist, Marksist fikirler ancak 1960'tan sonra çeşitli gazete, dergi ve Türkiye İşçi Partisi tarafından ortaya atılmıştır. Türkiye'nin fikir hayatına solculuk yeni gerçekçi boyutlar getirmiştir. Ayrıca tartışılmayan birçok konular kamu alanına mal etmiş fakat Türkiye'nin ana özelliği olan elitist kalmış ve halkla birleşmeyen bir hareket olarak kalmıştır. CHP'nin sosyalist iddiaları ise gülünçtür. Her ideolojinin çeşitli dalları olduğu gibi sosyalizmi de demokratik, devletçi, elitist, materyalist gibi birçok bölümlere ayırabiliriz. CHP'nin sosyalizmi hiçbir bölüme girmeyecek kadar özelliklere sahiptir.

Şimdi çok güzel bir noktaya değiniyorsunuz. Muhafazakârlık bir ideoloji midir veya düşünce üslubu mu soruyorsunuz. Düşünce üslubudur. Muhafazakârlık diye bir ideoloji yoktur. Her ne kadar birçok ülkede 'conservative' muhafazakâr parti varsa da daha yakından baktığınız zaman onların muhafazakârlığı bir ideoloji olmaktan ziyade bir düşünce tar-

zıdır. Şimdi Türkiye’de gerçek manada muhafazakârlık ne zaman ortaya çıktı... Türkiye’de her zaman muhafazakârlık vardı. Çünkü muhafazakârlık demek bir şeyi korumak demektir. Türkçedeki “muhafaza” terimle yabancı dillerdeki terim ‘conservation’ ‘to conserve’ yani bir şeyi muhafaza etmek, aynı anlamı taşır. Muhafaza edilen nedir? Asıl mesele bu. Muhafaza her şeyden evvel bir toplumun kendi özünü, kimliğini, kültürünü, değerlerini tek bir kelimeyle, tüm varlığının esaslarını koruması demektir. Fakat muhafazakârlık değişmeyi istemeyen şekilde anlaşılırsa bu bir toplumu ölüme götürür. Yine Osmanlı’dan bahsedeceğim. Osmanlı’nın yapısı 16. yüzyılın sonunda o kadar değişmişti ki, mutlaka yeni kurumlara, yeni kanunlara, yeni bir düzene ihtiyaç vardı. Fakat zamanın düşünürleri gerilemelerin İslam’a uymadığımız için oluyor diyorlar. Hâlbuki İslam her zaman değişmeye müsait olmuş ama toplumlar ve kişiler yaşayışları, menfaatleri ve felsefeleri itibariyle alıştıklarından bir türlü vazgeçemez oldukları için geçmişi en iyi, en ideal dönem olarak görür ve yenileşmeye engel olurlardı. Osmanlıda 17. yüzyılda olan buydu. Yazılan risalelerin büyük bir kısmı İslam’ı ihmal ettik, İslam’ı olduğu gibi tatbik etmedik, onun için bu duruma geldik diyor. O halde bizim ne yapıp edip eskisi gibi İslam’a sarılmamız gerekiyor diyor. Burada sorun İslam’dan değil, toplumdan kaynaklanıyor. 17. yüzyılda Kâtip Çelebi’nin yazdıkları var. Kâtip Çelebi alabildiğine Müslüman, köklü bir Müslüman, İslam’ı da çok iyi bilen bir kimse. Kâtip Çelebi her şeyden evvel toplumu esas alarak toplumun düzenli iyi çalışmasına gereken fikirler ileri sürmüştür, ama onu dinleyen olmamıştır. Neden? Çünkü topluma hâkim olan kimseler değişmeden korkuyorlardı ve onlar tam manasıyla kötü anlamında muhafazakârdır. Bu muhafazakârlık 18. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir ki III. Selim’le başlayan reformlar bundan, kötü muhafazakârlıktan, biraz uzaklaşmaydı. Fakat ondan sonra gelen modernizm, ilim vs. o da bir dogma haline sokulmuştu. Muhafazakârlık değişmeye, insana, insanın isteklerine, ihtiyaçlarına göre bir düzene karşı gelmek değildir. Tam tersine muhafazakârlık, bir toplumun temellerini muhafaza ederek, yeni şeyler almaya, değişmeye engel değildir. En basit misaliyle bugün Türkiye’yi alınız; televizyon, radyo gibi yeni şeyleri hem “ilerici” hem muhafazakârlar kullanmaktadır. Bunlar tüm dünyanın paylaştığı iletişim araçlarıdır, bilgi araçlarıdır. Bunları kabul etmekle biz hiç bir şey kaybetmedik. Tam tersine halk bilgi sahibi oldu, birbirini daha iyi anlamaya başladı vs. Söylemek istediğim çok basit, daima değişikliğe, yeniliğe, ihtiyaca göre hareket etmeye,

kişi hürriyetine, refahına yarayacak her şeyi kabul etmeye açık olmak lazımdır. Ama özünü değerini kökenini yok etmeden yenileşmek.

Şenay Eray: Yazışmalarımız esnasında kendinizi “devrimci muhafazakâr” olarak nitelendirdiniz. Oysa muhafazakârlık devrim karşıtı bir ideoloji olarak ortaya çıktı ve radikal değişimlere karşı kendini konumlandırırdı. Burada devrimcilik sıfatı ile değişimden yana bir muhafazakârlık anlayışını mı kastediyorsunuz? Bunu biraz açabilir misiniz? Devrimcilik ve muhafazakârlık hangi noktalarda uzlaşma içerisinde bulunabilir sizce?

Prof. Dr. Kemal H. Karpat: Devrimci muhafazakâr... Evet, ben daha evvel belirttiğim gibi değişmeye hazır, her fikre açık, her fikre hürmet eden, teknolojiyi kabul eden, demokrasiyi savunan insanlar arasında kardeşliği isteyen, hoşgörüyü savunan bir kimseyim. Ama diğer taraftan benim bir kökenim var, bir tarihim var, bir inancım var, benim bir kültürüm var, beni ben yapan bir temelim, kişiliğim var. Onları da muhafaza etmek isterim. Temelleri muhafaza ederek, onun üzerine yeni binalar yapmak mümkündür. Benim muhafazakâr devrimciden kastım bu... Temellerimi muhafaza ederek durmadan bunun üzerine inşa etmektir. Bence demokrat bir ülkede, ilme açık bir ülkede, inançlı bir ülkede, devrimcilik ve muhafazakârlık hiç bir zaman birbiri ile çatışmaz, tam tersi birbirini tamamlar ve toplumun gelişimine imkân verir. Yani bunun daha ötesine gitmek istemiyorum. Mesela Amerikan toplumu, bir bakıma o kadar muhafazakârdır ki inanamazsınız. Bu kadar seneden beri orada çalıştım, yakından tanıdım. Diğer taraftan da alabildiğine teknolojiye açık, pazar ekonomisine açık ve demokrasiye inan bir halk. Muhafazakârlık ve değişimin nasıl bağdaştırılması gerektiğini Edmund Burke yazmıştır. Fransız devriminden bahsederken Fransızların devrimini, devrim metodunu tenkit etmiş ve İngilizlerin de değiştiğini, yeniyi kabul ettiklerini ama aynı zamanda muhafazakâr olduklarını, eskiyi koruduğunu anlatmıştı. Bu meseleleri inceleyenler bunu çok iyi bilirler. Edmund Burke’ün görüşlerini Amerika’da yayan Tom Paine (Thomas Paine) vardır. Bence o da halkçıdır, onun fikirleri bir bakıma Türkiye’ye daha uygun gelebilir. İşte böylece ben bu görüşlerimle bazı kişilerin gözünde komünist, bazılarının gözünde dinci, İslamcı, şu ve bu olabiliyorum ki bununla da ben iftihar ediyorum. Demek ki bütün bunları anlıyormuşum. Unutulmaması gereken şey vardır. Ben her zaman değiş-

K.H. Karpat: *Osmanlı ve Cumhuriyetin Devlet Anlayışı*

meye, yeni fikirlere açık kaldım ama ben hiç bir zaman aslımı, kültürümü, özümü inkâr etmedim, unutmadım. Onun için de kabul gördüm, hürmet gördüm devrimci muhafazakâr olarak.

Şenay Eray: Kıymetli Hocam, Muhafazakâr Düşünce Dergisi olarak bu ufuk açıcı uzun mülakat için çok teşekkür ediyoruz.

Kemal H. Karpat: Ben teşekkür ederim.

Muhafazakâr Düşünce / Devlet